

FRANCZIAORSZÁG
HATÁSA
EURÓPA MŰVELŐDÉSÉRE.

ÍRTA ÉS A ZEMPLÉNMEGYEI ORVOS-GYÓGYSZERÉSZ EGYLET-
ISMERETTERJESZTŐ ESTÉLYEN 1888. NOVEMBER 11-ÉN ELŐADTA

BALLAGI ALADÁR

A ZEMPLÉNMEGYEI ORVOS-GYÓGYSZERÉSZ EGYLET KIADVÁNYA.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1889.

Colbert, XIV. Lajos nagy minisztere, mintegy iskolába fogta nemzetét, hogy az majdan tanítója lehessen az egész világnak. Politikája merőben művelődési, s elérte vele a legnagyobbat: hazáját a civilizáció élére helyezte. Hatása nem vált egyszerre láthatóvá. Fegyveres hódítás gyorsan megy: szél szárnyán jő, mint a zivatar, de nincs is benne a maradandóságnak semmi eleme. A művelődés ellenben lassan halad; lépről-lépésre foglal tért. Előbb környezetét hódítja meg, aztán mind szélesebb karikákban terjed, s a hol egyszer megvetette a lábát, ott meg is gyökerezik.

A hegemonia, mely még *Colbert* alatt a francia kormányé volt, már a következő, a XVIII. században szélesebb alapokon áll: a francia társadalom veszi át a kormány szerepét. Eleintén *XIV. Lajos* és udvara, aztán *Franciaország* és ennek véleménye uralkodik az elméken és vonja magára a figyelmet.

A francia nemzet soha sem volt nagyobb, mint akkor, midőn közhatalmi állása hanyatlásnak indult, midőn nemcsak a nagy király, *XIV. Lajos*, hanem vele együtt a királyság is halálos beteg volt. *XIV. Lajos* 1715-ben halt meg, s ha egy bizonyos évhez akarjuk kötni az időpontot, melyben a francia szellem meghódítá Európát, úgy az épen 1715-re tehető. Még az előző 1713-ik évben az utrechti nemzetközi békét latinul fogalmazták. S ez volt az utolsó nagy nemzetközi egyezmény, mely latinul volt írva. Utána, 1715 óta a diplomácia nyelve a francia. Már ez viláгурalmi tény! Ettől fogva szükségszerű, hogy a földteke minden államában, ép a vezérlő körökben legyen egy csomó ember, ki francziául úgy beszéljen mint anyanyelvén, mert csak így beszélhet a világ minden hatalmásaival.

Két nyelvet kellett a francziának diskreditálnia, hogy helyökbe a magáét tehesse: a latint és az olaszt. A latinnal, Kóma nyelvével, elbánt a haladó kor, mely a politikát elvilágiasítá. Állambölcészek is kimutatták nagy hátrányait. *Thomasius* szerint a latin nyelv romlás a tudományra, mert minden gondolatot ködbe borít, s romlás a nemzetekre, mert a magasabb művelődést minden laikusra, s az emberiség felére, t. i. az egész nőnemre nézve megközelíthetlenné teszi.

Az olaszt leszorította közhatalmi súlyával, s azzal, hogy saját művelődése, mely az olasz renaissanceból eredt, túlszárnyalta mesterét.

Már a XVIII. század elején a töről metszett németiség tipikus képviselője, *I. Frigyes Vilmos* óvja gyermekeit a latintól, mint «haszontalanságtól»; s bár a francia szellemnek hadat izent, családjában nevelőkül kizárólag francziákat alkalmaz.

Fiaának, *II. Frigyesnek*, a *Nagynak*, nem a német, hanem a francia lett mondhatni anyanyelvévé. Összes levelezése, összes, roppant terjedelmű irodalmi munkássága francia, egész műveltsége párisi. Midőn a brandenburgi ház történetét írja, a bevezetésben ezeket mondja: «német létemre ez idegen nyelven írom műveimet, mert ez a legcsiszoltabb s legelterjedtebb Európában»; «különben is, hogy egy német francziául írjon, az csak olyan, mint ha Cicero idejében egy római görögül írt.»

Íme, a XVIII. század derekán már megvalósítva látjuk *Colbert* álmát. Franciaország Hellas műveltségét s Róma hatalmát csakugyan egyesíté magában.

Földrészünkön egy a jelszó: nulla salus sine Gallis. Egész népek tüntetőleg mondanak le egyéniségükről, s kelet vagy dél, éjszak vagy nyugat francziáinak nevezik magukat. A svédek

és lengyelek vitatkoznak egymással, melyik viseli igazabban a «français du Nord») kitüntető nevezetét. S bár *Poniatovszki* Szaniszló lengyel, III. *Gusztáv* svéd király lenne, udvarukban nem a szükkörű lengyel vagy svéd, hanem az egyetemes francia nyelv az uralkodó.

Az előkelő világ ifjú éveiben francia nevelők s *bonne*-ok kezébe kerül, kik megannyi utászai a francia kultúrának. Újmódi nevelés ez, melynek kátéja *Rousseau* «Emil»-je. S a szabad szellem, mely Európa nevelésének e regenerátora műveiből sugárzik, nem akadály arra, hogy alá ne vessék magokat a legabszolútabb birodalmak uralkodói is. Oroszországban *II. Katalin*, maga is *Mlle Gardeil* tanítványa, *d'Alembert*-t szólítja fel, vállalná el fiának, a későbbi *I. Pál* czárnak nevelését, s a *Vaud-cantoni Laharpe*-ra, bízva unokáját, a későbbi *I. Sándort*. Ausztriában *Mária Terézia* nevelése nem német, hanem francia, s fiainak: *II. Józsefnek Bourguignon* és *Brequin*, *Károly* főherczegnek *Ornj de Morveau* és *Sauboin*, *Lipót* főherczegnek *Brasseur* a nevelője, kik tanítványaikkal *Bossuet* egyetemes, *Pollin* francia történelmét, *Voltaire* *Henriade*-ját, *Racine* drámáit, *Boileau* szatíráit olvasztatják. Lengyelország tanulmányi tervét ugyanekkor *Condillac*, Oroszország egyetemei tervét *Diderot* készíti, stb.

Ez lehetetlenség lett volna, ha Franciaország néhány emberöltő alatt elsővé nem küzdi föl magát a tudományok terén is. Még a XVII. században a tudományok vezérei az olasz *Galilei*, a német *Kepler*, az angol *Newton*, most azok helyére francziák lépnek. Első sorban *Lavoisier*, a modern chemia és physiologia, aztán *Buffon*, a leiró természettudományok, *Jussieu*, a tudományos botanika megalapítója; az elektricitás, a gőz felfedezői mind francziák, s náluk megy végbe az első kísérlet, hogy e természeti erőkön erőt vegyen az ember, s a maga céljaira hasznosítsa.

Franciaország egész tudós rajokat bocsát ki kebléből a szélrózsa minden irányában. A külföldi akadémiák élén jobbára francziák állnak. Elég legyen Berlint említnem, hol *Maupertuis*, majd, miután *d'Alembert* nem fogadta el, *Lagrange* az elnök.

A művészetben Olaszország, Spanyolország és Németalföld elvesztik irányadó befolyásukat. Franciaország akkor szerzé meg e téren az elsőséget, melyet azóta sem tudtak kezéből kicsavarni. Drezdában *Silvestre* és *Rutin*, Berlinben *Blaise Nicolas Lesueur* a művészeti akadémiák vezetői, s a párisi Salon kiállításai voltakép kirakatok, melyekben a kor művészténeke javát-savát szemlélhetni.

Az építészetben *Perrault*, *Leblond* és *Mansart* művei a minták, melyeket világszerte másolnak.

Nagy Frigyes írja *Anti-Machiaveljében*, hogy nincs oly fejedelem, le egész a mellékági hercegekig, ki ne törekednék utánozni *XIV. Lajost*; mindegyik megépíti a maga *Versailles-ját*, tartja a maîtresse-eket, s hadsereget tart fegyverben.

Schönbrunn *I. József* *Versailles* mintájára építi, *Bajorországban* *Nymphenburg* szakasztott mása *Marlynak*, s az *I. Frigyes* által épített *berlini királyi palota* annyira utánzata a *Louvre*nak, *Perrault* e nagy művének, hogy midőn 1806-ban a francziák bevonultak *Berlinbe*, megpillantva a palotát, álmélkodva kiáltottak föl: «Ah! le Louvre.»

Kisebb paloták mintáit *Mansart* és *Leblond* szolgáltaták, kiszorítva az olasz renaissance ízlését, mely nálunk p. o. *III. Károly* koráig tart. Ez időnek monumentális emléke *Budapesten* a *Károly-kaszárnya*, *Martinelli* műve; a kisebb arányúnál a *királyfalvi Róth* nemzetség által 1728-ban építettett *sziráki kastély*, mely azonban már erősen emlékeztet a francia petites maisons-okra.

A következő időszaktól, t. i. *Mária Terézia* korától fogva pedig *Pozsonytól* *Görgényig*, a mi palota csak épül, az mind francia ízlésű. Így *Grassalkovics* palotái *Pozsonyban*, *Gödöllön*,

Hatvanban és Pesten,* a *Rádayaké* Péczelen, a *Podmaniczkyaké* Aszódon, továbbá a királyi palota Budán, a tétényi kastély, Verőczen a *Migazzi*, Martonvásáron a *Brunswik*, Gyulán a *Wenckheim-palota*. Mindenik mellett elmaradhatlan járulék gyanánt terül el a szökőkutakkal, víztartókkal, szobrokkal elborított Le-Nôtre-féle tágas park. Erdély elárasztva ily emlékekkel, s elárasztva a történelmi Európa minden tartománya.

Francia művészek járják be a világot. *Tocqué* Dániában és Oroszországban tartózkodik állandóan. *Leblond* építi 1720-ban Nagy Péter legkedvesebb Trianonját, a Finn-öböl partján mai napig azon mód fennálló Peterhof-ot. II. Katalin *Falconet*-vel készítetteti Nagy Péter lovagsobrát, s palotája elé téteti, hogy mindennap gyönyörködhessek Oroszország legnagyobb műremekében.

II. *Frigyes* porosz király örvend, hogy *Coustou* Venusát megvehette, s magát a mestert is szeretné szolgálatába fogadni. «J'ai déjà – úgymond – Homère-Voltaire, je veux avoir Praxitèle-Coustou.» (Van már Homer-Voltaire-em,

¹ Grassalkovicsnak a Hatvani- és a Gránátos-utca sarkán állott pesti palotáját tavaly rombolták le; ennek a helyén épült a Dreher-féle négyemeletes bérház

szeretnem megszerezni Praxiteles-Coustou-t.) A század végén *Houdon* készíté az Egyesült-Államoknak Washington és Franklin, Poroszország számára Henrik berezeg, Oroszország számára II. Katalin szobrát.

Pétervár legszebb épületeit általában francziák emelik. Erzsébet czárnő alatt *De la Notte* tervei szerint épül az Académie des Beaux-Arts, melynek termeiben a tannyelv is francia, mert tanár és tanítvány egyaránt abból a nemzetből való.

E francia befolyásnak még Ausztria áll ellent legtovább. *Lipót* császár viselte ugyan már a vállat verő allonge-parókát, de udvarában még a merev spanyol étiquette és szertartások az uralkodók. *I. József* már kezdi alávetni magát s udvarát a francia szokásoknak. A paróka mellé fölveszi a francia kabátot, a harisnyát és csatos czipőt. *VI. Károly* alatt a társadalom már egészen francia, csak az udvar ragaszkodik az olasz és spanyol tradíciókhoz; de észrevétlen belopódzik a háromszögletű kalap, a hímzett kabát, széles aszálylyal (*chanteau*), a gyíkleső vagy *koszperel* és a pálcza.

Badeni Lajos és *Savoyai Jenő* már az utolsó francia divat szerint öltözködnek. *Bartenstein*, *Sinzendorf*, *Kaunitz* osztrák miniszterek egészen francziák. Magának *VI. Károlynak* is már van maîtresse en titre-je, Batthyányi

grófnő. *Kaunitz* mikor a Burgba hajtat, *maîtresse-ei*, à la duc de Richelieu, a kocsiban várják. S szenvedez azzal, hogy bár anyanyelve a német, azt törve beszélje. Látszik, hogy szereplésének dereka Mária Terézia korára esik, midőn Franciaország végleg bevonult a Burgba. *Mária Antoinette* már ez új világ gyermeke: nem is akart érteni németül, «a kocsisok nyelvén.» «*Jeme sens française jusqu'aux ongles*» – (tetőtől-talpig francia vagyok) – írja 1777-ben. Az 1770-es években Bécsben az elegáns világ Paris nyelvén beszél, ruháiban jár, irodalmán élösködik, szokásainak rabja. Bécs kis Paris. S ez magyarázza meg, hogy e korban, a királynő környezetéből indulván meg a magyar irodalom: az merőben francia. *Bessenyei Destouches*, *Voltaire*, *Racine*, *Rousseau* utánzója, s testőr-társai az irodalmi grand-siècle magyar tolmácsai.

Vidéken ugyanily átalakulás ment végbe. Debreczenben mint diák-öltöny 1774-ig tartja magát a zöld szűr és a zöld nyelvű (helyesebben csákójú) hosszú magyar süveg, az úgynevezett *nyestes sinkó*; akkor egyszerre három-szögletű francia kalap s fekete palást jó helyébe. *Relleiji György* emlékirataiból tudjuk, hogy az ő ifjú korában a magyar nők magyar csizmát viseltek; «már most — úgymond — kevesen viselnek azt, hanem német (értsd: francia) *czipellüst* s *strin-*

flét. Mely-tartót, vagy a mint most híják, *laszli* vagy *maszli*, vagy mi ördög nyakszorítót, tudom, mikor senki se viselt, hanem 1733 tájban kezdenek csak igen keskeny nyakszorítókat vagy pántlikácskákat az ifjú leányok és asszonyok viselni, de már most oly széleseket kötnek a nyakokra, mint az férjfiak nyakravalója. Valami nagy keszkenő-forma fekete selyem materiából való *czedelét* is vetnek az úri asszonyok (t. i. a főrendűek) nyakokba, melyet *mantlinak* hívnak, a nemes asszonyok még e félével nem fertéztették meg magokat. *Bóbitát* is tesznek elől az homlokok tetejére, mely akármely szép személynek is dísztelenséget ad. Sokféle encsembencs módi vagyon még az asszonyok között, melyeket az ördög sem győzne elszámolni». *Apor Péter* Metamorphosisaiban megragadó képét adja a gyors átalakulásnak, mely Erdély főurai-val letette a kardot, hogy francia gyiklesőt kössenek derekukra, a hajdú-táncz helyébe léptette a minevétet (menüetté), a magyar bor helyébe adta a champagne-it, a régi tisztas erkölcsök helyébe a fajtalant. Szóval a múlt század folyamában minden, a mi nemzeti, meghátrált az immár egyetemessé vált francia szellem és divat előtt.

Azon időtől fogva, hogy *Colbert* képessé tette hazáját arra, hogy az egész földkerekségét

áruival ellássa: minden divatcikk onnét jött. Ott az irodalmi grand-siècle a XVII. századra, a katonai *Napokon* korára esik. A kettő közt van a divat nagy kora, a XVIII. század. Alkalmazkodik hozzá mindenki. *La Bruyère* utánczója, *Alleaume*, a «Suite des Caractères»-ben így nyilatkozik róla: bármily nevetséges némely divat, még nevetségesebb eltérni attól. S még *Montesquieu* is pártjára áll; «mert – úgymond – ez az én hazám aranybányája.»

Másutt a «módi» csak utánzat, azon mód veszik át termőföldjéről; Franciaországban a társadalommal együtt fejlődik, s ennél fogva minden ízében kimagyarázható.

Az 1700-as évek elején *XIV. Lajos* képmutató udvarában egy koros maîtresse, *Maintenon* asszony parancsol. A rikító, tarka színeket rideg, monoton, sötét színek váltják föl. Madame de Maintenon mintegy vezeklő öltönyt hord, de csak fejére tesz fekete csipkét, fekete ruhát nem mer hordani, mert az agg király gyűlöli a mulandóságra emlékeztető fekete színt, mint a gyász jelvényét. Maga *XIV. Lajos* púderes parókat ölt, mert ez egyenlővé teszi az aggastyánt a fiattal, s enyhíti az arcvonások redőit, melyeket élesebben kiemel a természetes hajzat.

Holta után a régensség és *XV. Lajos* kormánnyal beállott a kaczérok uralma (*règne des*

coquettes). A kor frivolitása kifejezést nyert a nők ruházatán. Rikító színek, könnyű, csillogó csalánszövetek, tömérdek csipke s szalag jött divatba. «Ugyanez az asszony (t. i. Pompadour) – írja *Rettegi* György 1765-ben – egyéb színek felett szerette a meggy szí η köntöst, melynek becsületi nemcsak Franciaországban, hanem a bécsi udvarban s következőképen Magyar- és Erdélyországokban annyira elterjedett, hogy minden renden lévő iczki-viczki ifjúság nem tartja magát olyan színű köntös nélkül embernek, nem is hívják már meggyszínnek, hanem *Pampadur*-színnek.» Ugyancsak Pompadour találja fel a szépség-flastromot (les mouches), mely kiemeli a bőr fehérségét, mire csak Angliában adnak többet, mint Franciaországban. Hold, nap, csillag, üstökös-alakban vágta ki fekete gummiarabicumos tafotát, s azt a halánték, szemek, szájszéle, homlok, orr és ajkak mellé ragasztották. E flastromok mindenikét máskép hívták: «la passionnée» a szem szögében, «la coquette» az ajkagnál, «la galante» az arc közepén lévő. Egy nagyvilági nő (une femme du grand monde) hét vagy nyolcz ily flastrom nélkül nem jelenhetett meg a salonokban.

A nagy forradalom küszöbén, *Mária Antoinette*-el tetőpontját éri el a párisi divat. E korban, *Dufresny* szerint, «a nők csevegő madarak,

melyek tollazatukat napjában kétszer-háromszor változtatják.» S ez időtől fogva szerepel a «toilette du matin» vagy «négligé galant», a «toilette pour la promenade, – pour le spectacle, – pour le souper», a «toilette de nuit» stb.

A XVI. század *vertugadin*-jai újra feltűnnek. *Vertugadin* szóról-szóra annyi mint erény őrző. Az egykorúak szerint kis nők olyanok benne mint a kugli, nagytermetűek mint valami öreg harang. 1724-ből ezt a leírását ismerem: «halcsont-gyűrűkkel kifeszített és fölpeczkelt vászonharangok, melyeket a nők szoknyájok alatt viselnek, s melyeknek lábaik mintegy harangütői. » Ez tehát a *krinolin*, melyet ily név alatt az 50-es évek végén Eugenia császárné hozott divatba. Nálunk mindkét időszakban nagyon kaptak rajta asszonyaink, csakhogy míg újabban a krinolin megfért a 60-as években kezdett magyar női viselettel: addig 1790-ben, mikor beköszöntött a magyar ruha, a *vertugadin*-t, melyet magyarul *verdigály*-nak hívtak, félredobták. *Gvadányi*, mikor a nemes magyar dámákhoz szól, nagy megnyugvással emeli ki, hogy:

Egyikének sincsen peczkes *verdigály*ja,

A *verdigály*t két oldalt dudorokkal díszítették.
Ez francziául bouffant, magyarán *pufándli*;

mert nálunk ép úgy ismerték, mint Parisban. Mátyási József, mikor gúny tárgyává teszi a nálunk is széltére elterjedt francia módit, így versel róla:

Még a gomb is olasz vagy francz' a ruháján,
Csak mantli, pantófli, pufándli, vanádli,
S az ördög tudná még a többit, mi nádli.

Érdekes lesz megemlítenem, hogy az írók legnagyobb ellensége is erről a ruhadarabról vette nevét. «A buffán magyarul . . . dagály» – írja Csokonai. Innen ered a már Pázmánynál is előforduló «dagály» szó, mely e szerint eredetileg fölösleges, felfujt czafrangot, üres czikornyát jelent.

E mult századi tournure-nek, melyet Watteau talált föl, méltó párja a *trompeuse*. Miután francia földön támadt, eleve tudhatjuk, hogy hozánk is eljutott. Csokonai megénekelte:

«Oh miket láttam én, oh miket csudáltam,
Kivált a trompözbe ha lekukucsáltam.»

S magyarázatul ezt veti utána: «Ez a trompöz, francziáiil *trompeuse*, magyarul *csali ruha*, olyan patyolatdomb, a melyet kebleikre az olyan dá-mák tesznek, a kiknek nincs ott mit mutatni. Azt tartom, helyesen! De idővel olyan fiatal és ép grátiák is felrakták, a kiknek van mit mutatni: már ez nem szinte oly helyesen.»

Ezzel a divat az esztelen szertelenségbe csapott át. Érthetjük, hogy erős visszahatást támaszt, érthetjük, hogy *Rousseau* miért fakad ki ellene, s miért mondja: adjatok egy jó ízlésű leánynak egy kevés szalagot, virágot, mousseline-t, – csipke, gyémánt nélkül: s százszorta kecsesebb (*charmante*) köntöst állít ki magának, mintha Duchapt minden brillantját rakná magára. »

A francia divat mind a mellett, minden túlzásaival együtt, ment a maga útján, s vele együtt ment az egész világ. S a mint a francziák voltak Európa *marchand-de-modes*-jai tánczmesterei is ők voltak. A tánczok csaknem kivétel nélkül népies eredetűek, s nemzetiek, melyek azonban csak akkor léptek ki szűk körükből, akkor lettek a nagyvilágéi, ha a francia hozta divatba.

A versailles-i udvari bálók mintegy veteményes kertjei, plántaiskolái voltak újabb és újabb táncz nemeknek. Még XIV. Lajos korában viszik be az udvar körébe a *menuette*-et, e poitou-i néptánczot, mely az udvari bálokon egész 1789-ig állandó vendég volt. Ez a merő komplementekből álló kecses táncz olyan mint a vándor patkány: gyorsan terjed, s a hol egyszer meghonosul, kiszorít minden honi patkányt, minden nemzeti társas tánczot. Erdélyben addig a hajdú-táncz, a lapoczkás, egeres (vagyis czi-

czázó), gyertyás és süveges tán ez járta. «A *minevémnek* híre-helye sem volt – írja Apor Péter – ha elérhető volna, talám más azt tudta volna, hogy azt kérde: *ma mit ett?* A menüete tehát 1736-ban már Erdélybe is eljutott, hol még 1836-ban is tartotta magát, a mint Kovács Samu-nak minap megjelent Visszaemlékezéseiből látjuk. A *cotillon* eredetileg szintén néptáncz. Jelen-tésére nézve annyi, mint alsó-szoknya, a breton menyecskék bokorugró szoknyája. Nevét onnan vette, hogy mikor járták, ezt danolták:

Ma commère, quand je danse,
Mon cotillon va-t-il bien?

(Komámasszony, ha tánczolok, jól áll-e a szoknyám?)

A forradalom hozta be a feszes, méltóságos, ünnepélyes menüetté helyett a *quadrille*-t, melyet akkor *contre-danse*-nak, magyarul *kontra-táncznak* neveztek. Ez voltaképp, mint neve is mutatja, angol paraszt-táncz (country-dance), s elfajulása újabb időben a *cancan*, melyet a *quadrille* formájában s zenéjére tánczolnak.

Nagy ünnepélyeken néha-néha előfordult a *polonaise*, mely igen régi lengyel néptáncz. Jellemzi a rezgő séta, a forgatás és a nőcsere, mely a lengyelség izgékony, szeszélyes, csapodár természetét fejezi ki. Nálunk jól ismerték már a

XVII században *lengyel változó* név alatt. Aztán feledésbe merült, s csak mikor a múlt században az Oginsky herczeg polonaise-mutatványaitól elbűvölt francia udvar újra felkapta: akkor kezdett nálunk is újra divatba jönni.

A *walzer* igen régi tiroli és schwarzwaldi néptáncz. Az egyház mindenkor üldözte, mert e körtáncz – úgymond egy rendelet – oly gyűrű, melynek közepén a sátán áll, ki azért szerzé ezt a tánczot, hogy az ifjak egymást felhevültén, egymáshoz tapadva látván, egymás iránt vágyra gyuladjanak. Annyi bizonyos, hogy e tánczban simulnak legszorosabban egymáshoz a párok, – mondhatni amalgamizálódnak.

Nálunk *voltzeris* név alatt terjedt el, de nem a németek, hanem a francia Trénis révén, kinek walzer-tánczáról megjegyzték, hogy az oly simán megy, mint az olaj a csiszolt márványon.

A *galoppade*, magyarul *halupáta*, ma *galopp*, – a régensség őrzöngéseihez tartozik. Ez már nem néptáncz. Feltalálója ugyanaz, ki a táncz történetében arról lett nevezetessé, hogy palais-royali orgiáiban divatba hozta azt a menuette-et, melyben a párok idomait még a bibliai fűgefalevél sem takarta. – Not to be spoken of.

Ha e tánczokat egyenként és együttesen tekintjük: szemünkbe ötlük az a vonásuk, mely kiválóan jellemzi a francia szellemet.

A francziák közhatalmi és művelődési világ-uralmának koráig ugyanis a nemzeti tánczok jobbjára olyanok, melyekben csak *egy pár* szerepelt, vagy néha csak *egy egyén*.

Minél barbárabb valamely nép, táncza annál inkább elszigetelt, magános. A néger árnyékával tánczol, az abesszíniai egyedül járja a calandá-t, s a török méltóságán alólinak tartja, hogy ug-rándozzék mint a bolond: ott csak a rabnő tánczol, ott a bajaderek magán-tánczajárja. Ismeretes a Lloyd-hajón tánczra perdült párokat szemlélő mohammedán atyafinak ama mondása: «nem végeztethetnék el ezt a munkát rabszolgáikkal?»

Nálunk a *palotásban* nők is részt vettek. Komoly, méltóságos tánczukat így írta le Csokonai:

Csak a magyar táncz az, mely bír oly érdemmel,
Hogy legjobban egyez a szűz szeméremmel.

De már a *verbunkost* csakis a férfi lejtette, délczeg testtartással, lassú lépésekben. S Csokonai ezt a magán-tánczot tartotta a legmagyarabb s legszebb táncznak:

Csak a magyar táncz az, mely soha sem jára
A jó egészségnek semmi ártalmára,
Mivel mérsékelve mozgatván bennünket,
Frissíti elménket, testünket, vérünket.

Már a *kuferczest*, mely szakasztott párja a mai souper-csárdásnak, s melyben egy «anglus»

Bécsben háromszáz figurát számlált meg, ugyan-csak Csokonai « szapora, rendetlen, hiu tót táncz-nak» nevezi.

A legérzékibb néptánczokat, u. m. a spanyol *fandangót* guitarre-kíséretre egyetlenegy nő, a nápolyi *tarantellát* több egymásba kapaszkodó nő járja. A kis oroszok nemzeti tánczában, a *kaza-csában*, szintén csak egyetlenegy pár vesz részt.

A francziák ízlését ilyen solo-tánczok nem elégíthették ki. S csakugyan azt látjuk, hogy polgárosodásuk, mint mindenben, úgy a tánczban is közelebb hozta egymáshoz az embe- reket, társaságba vegyíté, megteremtven, illető- leg mindenfelé, félvad népek közé is elterjeszt- vén *a társas-tánczokat*. Tán semmi sem mutatja meggyőzőbben a francziák átható befolyását az emberiség művelődésére, mint épen ez a magá- ban véve csekélynek látszó tény. Mert hogy ke- vésbbé civilizált népek közé is bevigyék társas- tánczaikat, az annyival nagyobb föladat volt, mert előbb le kellett rombolniok azt az egyházi felfogásra támaszkodó idegenkedést, melylyel a kontinensen általában a tánczmulatságokat tekintették.* Előbb rehabilitálniuk kellett ma-

* Így pl. a kecskeméti ref. egyház jegyzőkönyvében ezt a bejegyzést találjuk: «1757 die 17 Januarii. Különös regula a tánczrul. 1. A közöttünk darab időtül fogva eláradott muzsika és táncz, mind lakadalmi al-

gát a tánczot, mint a művelt életviszonyok egyik fontos tényezőjét. A francia irodalom hosszú előkészítő munkájára volt szükség, hogy a bálók ilyen felfogása általánossá válják. Még 1764-ben *Rettegi* György így ítélte meg a tánczmultságokat: «*Bál* nevű vendégség, – úgy mond – melyben épen annyi istenes dolog megyén végbe, mint régen a Báál isten tiszteletiben. » «Efféléket hozának be az urak Erdélybe! Igazán nevezték bálnak, mert a Báál-istennek áldoznak benne.» S még ezután vagy száz esztendeig tartja magát az a nézet, hogy a bálók nem férnek meg a tiszta erkölccsel. *Sárospatakon* például csak 1840-ben engedték meg, Fáy Ferencz algonodnok kezdeményezésére, hogy a juristák, vagy a mint a «Honművész» írja, a törvényhallgatók nyilvános bált rendezzenek. Patakon 1840 febr. 1 -én tartották az első jogász-bált, «nemzeti tánczczal» kezdtek, magyar ruhában, – Bunkó bandája húzta. A francia szellem elterjedésének nagy emeltyűje, hogy az előadásunk alapjául fölvetv XVIII. században nincsen nemzeti vagy faji féltékenység, mely útját állana. Még háború alatt sem jelentkezik nemzeti faj-gyűlölet nép és nép

kalmatossággal, mind pedig más akármely vendégségekben, tellyességgel tilalmaztatik; és ha kik tapasztaltatnak, az ekklézsiai fenytéket semmiképen el nem kerülük» stb.

között; mert azon kor háborúi nem a nemzetek, hanem a kabinetek vállalatai, melyek sikeréért épen ezért jobban érdeklődnek a kabinetek szűk koteriái, mint a nemzetek nagy tömege.

Saját vezéreik, *Belle-Isle* és *Grammont* vereégeit játszi kedvteléssel kürtöli az utczai Múza. Ellenben *II. Frigyes* ellen még Bosbach után, vagy *Pitt* ellen még a gyarmatok elvesztése után sincs semmi keserűség Parisban. Sőt a chansonok hőseivé avattatnak. S mikor a francia diplomacia *II. Katalin* ellen fordul, ugyanakkor *Voltaire* védelmére kél. Szóval az udvar s a hivatalos világ gúny tárgya azon nemzet előtt, mely érzi, hogy tényleg és a világ szemében nagyobb társadalmilag, mint kormánya által, mely nemzetközileg repraesentálná.

Az orosz egyenesen művelődése megindítójának nézi a francziát, ép úgy mint a magyar. Spanyolország, Nápoly, Párma, a Bourbon-házból származó uralkodóinál fogva, örömet tekint magát Franciaország kiegészítő része gyanánt, hogy reá is essék egy sugár a gloire ama fényes napjából. A német sem gyűlöli a rajnántúli testvért. Tudja, hogy e nemzet német területen maradandóan nem hódít, s e részben jobban tart a kebelén táplált kígyóktól, Ausztria vagy Poroszországtól.

Egyedül az angol tartózkodik lehetőleg a fran-

czias műveltségtől. Kizáró, rideg patriotizmusa,, insuláris helyzete, magának élő népet teremtett belőle, s meg tudott állni a maga lábán. Így esett, hogy akkor, midőn a franczián kívül nincs más eredeti, magából a társadalomból nőtt irodalom Európában: Anglia egy *Swift*, egy *Addison*, egy *De Foë*, *Johnson* és *Goldsmith* műveit mutathatta föl.

De azért az angolok sem vonhatták ki magokat a francia befolyás alól, oly korban, midőn egész Európa egy nagy családnak látszék. A fejdelmek összeházasodva. A nemzetek zömét alkotó alsóbb néposztályok nem tettek számot, s a kiváltásgolt osztályokból valók merőben világpolgárok (*citoyens du monde*), mert első sorban kasztjoknak tagjai, s nem nemzetüké. A magyar nemes és a francia nemes közelebb állott egymáshoz, mint a magyar nemes és a magyar paraszt.

Egész sereg idegen nemes ember vágyai *nef* továbbját érte el, hogy apródul vagy katonául szolgálhat Franciaországban. Ott van *Bercsényi*, *Eszterházy*, *Ráttky*, *Pollerechsy*: magyar nemesek s francia ezredtulajdonosok.

Viszont nincs az a francia, ki szívesen látott katonatiszt ne lenne idegen államok hadseregében. *La Fayette* az Egyesült-Államokban szolgál, *Dumouriez*, *Choisy*, *Viomesnil* a lengyeleknél, *Saint-Germain* meg *Kleber* Ausztriában, *Comte de Damas*, *Duc de Richelieu*, *Langeron*

Oroszországban, *Bonneval* s a magyar eredetű báró *Tott* francia tábornok Törökországban, s egész csapat a porosz királynál, Perzsia és Indiák fejedelmeinél.

A francia írók, művészek, tudósok, szakácsok, komornak, kertészek, nevelők és *bonne-ok* hazája széles e világ. A határok mintha csak pusztán földrajzi fogalmakká váltak volna, melyeket egyedül a kormányok respektálnak.

Mert a francia nyelv a XVIII. században azzá lett minden tehetségre nézve, a mi a korán arab nyelve minden igazhivő mohammedánusra. Ezt beszél minden művelt ember, mert csak ezzel boldogulhat, mint *citoyen du monde*. Szent-Ágoston alatt Róma az Isten városa, most Paris az emberiség városa.* A polgárosodás egészen kos-

* *Hume* önéletrajzában (1776) így ír róla: «Csupa gyönyörűség Parisban élni, mert sehol a világon nincs város, mely annyira bővölködnék fogékony, tudós és finom társaságban, mint ez. Egy időben azon jártattam az eszemet, hogy egész életemre oda megyek lakni.» S ez a felfogás még *Eötvösnél* is visszhangzik a Karthausiban: «Ki nem álmodott – úgymond – Parisról gyermekkorában?! ki előtt nem emelkedett egy nap reményként e város, mely mint a szív, egész népének egész életét zárja magába, s melyhez minden csepp vér egész erővel tolul, mintha dobogni akarna körében? kinek lelkét nem tölti vágy, ha csodáiról hall, s nagy tetteiről vagy bájló romlottságáról?»

mopolita, s szükséges volt, hogy kosmopolita legyen, másképp sohasem lehetett volna a világ urává.

Az általános emberi, az a mi minden emberrel közös, a mi nincs nemzethez kötve, minnek törvénye törvény a timbuktu négerre és a salon-fira egyaránt, a mi mindnyájunk tulajdona, – im ennek a kinyilatkoztatója a francia szellem; és saját rokonszenves egyéniségével feldolgozva, ezt a szellemet adta vissza a világnak, művészi formában. Lényegében társas, tehát társadalmi szellem, mely minden viszonyok közé alkalmas, mert minden emberi viszonyoknak mintegy kivonatja. S a mi fő: az embert mindenkor embernek tekinti; türelem és felvilágosodás a jelszavai.

A francia humanismus, minden mellékes körülmény számbavétele nélkül, az ember egyéni értékén kívül semmi egyébire nem tekint. A mint *Bessenyei* írja, ki voltaképp nem egyéb, mint magyarul író és verselő Voltaire:

Czifra, üres hangon ne verselj, ne beszélj,
Az embert fedezd fel s erkölcséről ítélj.

Döre beszéd, hogy a francia szellem uralma azonos lett volna az erkölcstelenség uralmával. Nincs civilizáció, mely az aljasabb szenvedélyek segédkezését nélkülözhetné. Ez az alom, hogy ne mondjuk: trágya, melynek rothadása múlhatatlan előfeltétele az új tenyészetnek.

Csak egy fajta példát hozok fel. A szerencsejátékok, az aljas szenvedély e kinövései, nyelvünkben megőrizték a legerősebb idegen befolyások nyomait.

Olaszországból jött a *carta* vagyis *kártya*, a *lotto*, a *tombola*, a szerencse kereke s a kockajátékok minden neme. A *tarokk*-nak (tarocco) Velence és Milano a hazája, műszavai: a skíz (schiso), pagát (bagatt vagy bagattella), gavar (caval vagy cavallo), ultimo, skart (scarto, a latin ex-cartare), egytől-egyig olaszok, ép úgy, mint a *birbics* (biribisso), a *resztó* (a. m. maradok, resto), s maga a hatalmas *tromf* (trionfo), mely voltaképp diadalkiáltása a szenvedélyes kártyás olaszoknak.

Jött a francia befolyás, s nálunk is lábra kapott a *hazard-játékok* minden neme. Az adut (à tout) és az ász (as) versenyre kelt a tromffal. Bejött a *billard*, az *à la guerre*, a *carambole*; iovábbá a *francia kártya*: a trèfle, coeur, carreau, pique, s egész csoport műszó: partie, talon, betli (bête), honneurs, banque, banquier, préférence, écarté, à l'hombre, piquet, kujon (coïon), s maga a *máriás*, melynek eredeténél nehogy Máriára gondoljunk, mert az egyenesen a francia «le mariage», másképp «jeu de la Guimbarde».

S tán a német nem gazdagított bennünket e

téren semmivel? Nincs-e nyelvünkben a *ferbli-*től le a gyermekek *Kopf oder Schrift* játékáig tömörked nyoma a németiség ilyen befolyásának?

Romániában a nyilvános és rejtett romlottság szolgálatában csaknem kizárólag magyar elemek állanak; de azért lehet-e mondani, hogy mi oda csupán csak romlást küldünk, szabad-e elfelejteni, hogy a romlottság mellett magyar tudósok, művészek, mesteremberek egész raja dolgozik a román polgárosodás épületén?

Azt is az unalomig gyakran olvashattuk, hogy utoljára is a demoralizáció szorítja le Franciaországot azon helyről, melyet annyi dicsőséggel foglalt el.

Ez azonban vagy elfogult, vagy a mi több annál, hazug állítás.

Minden civilizáció, mikép minden szervezet, önmagában hordja halála csíráját.

Midőn *II. Katalin* 1765-ben *Le Prince*-t fölhívja, hogy orosz typosokat fessen természet után: a hazatérő művész új dolgokkal, egy új világ föltárásával lepi meg a párisi Salont. Ez az első nyilvánulása a specziális nemzetinek, a francia universalizmussal szemben.

Ezzel egyidejűleg a poroszországi francia kultúra, azon ellentétnél fogva, melyben a nemzetivel szemben állott, első ébresztője lesz a német irodalom nagy korának. Mikép nálunk

II. József erőszakos germanizálása ébreszti az immár elandalodott magyarságot nemzeti öntudatára.

S jönnek egyfelől a *Lessingek, Klopstockok, Schillerek, Wielandok, Göthék*; másfelől a *Gvadányiak*, a népies iskola, majd a *Kisfaludyak*. *Ányos Pál*, ki maga is a francia irodalom emelőin nőtt fel, mialatt élesen támadja az idegen módit, egyszersemind lándzsát tör a nemzetinek jogosultsága mellett:

Nem kedveli az erkölcs szagos keszkenőket,
Pipes ruházatot, nyakakon kendőket:
Fátyol, nagy ezüst gomb, párduczok bőrével,
Jobban öszveillik magyarok szívével.

Politikai téren a napóleoni háborúk lesznek leghatalmasabb rugói, veteményes kertjei a nemzetiség eszméjének, mely terjed, mint az avarba kapott tűz.

A francia forradalom demokratikus eszméi a tömeg felszabadítására törekedvén, új, egészen nemzeti elemeket állítanak a közélet piaczára. Rövid időn a népies kap lábra világszerte, kapcsolatban a nemzetiség eszméjével. A nemzeti elkülönzés, más szóval a kiválás a világpolgári egyetemes népcsaládból, diadalmaskodik az universalizmuson; immár ez a vezérgondolata Európa valamennyi népének.

A világ, – tisztelt társaság – iskolába járt

Kómához, majd az olasz renaissance-hoz; ezeket váltotta fel a francia iskola. Jó tanító volt mindenik, – mert tanítványai nyakára nőttek. Mikor valamely czivilizáció odáig emeli környezetét, hogy az megállhat a maga lábán: akkor már megtette kötelességét, és akkor ütött órája, az önállóságra képesített tanítványnak nincs többé szüksége mestere vezető kezére.

A francia nemzet annyira iskolázta már a világot, hogy annak részei saját erejökön, saját egyéniségüket követve fejlődhetnek tovább. Ha a gyermek nagykorúvá lesz, a maga fejével akar gondolkodni, s emancipálja magát tanítójától.

Ez, és nem a németek nagy katonai győzelmei szegték szárnyát a francia szellem világaluralmának.

És itt, mielőtt tovább mennék, nem fojthatok el egy megjegyzést. Mivel egész nemzeti életünket a politika abszorbeálja, a magyar ember hozzászólt, hogy a közviszonyokat kizárólag a politika szemüvegén át nézze. Mondhatni egész népünknek egy vagy más irányban elfogult, egyoldalú pártszellemét jellemzi az öreg Kászonyi példája, ki állítólag soha életében nem ült hajóra, mert azon is van *kormány*. Próbáljuk meg ezúttal kibontakozni ez egyoldalúságból. Társadalmi dolgokról szólván, próbáljuk meg azokat a *társadalom*, s ne a politika szempontjából

ítélni meg; mert az az igazi tárgyilagosság, mely minden tárgyat a saját, s nem egy idegen tárgy fogalomköre s törvényei szerint ítél meg.

Németország politikai túlsúlya ez idő szerint elvitázhatlan tény. De a Sedan óta eltelt közel húsz esztendő társadalmi téren világosan kimutatta ez uralom sivárságát. Franciaország hegemóniája alatt – nem az anyagiakat, hanem az ember nemesebb, pénzzel megfizethetetlen javait tekintve – soha nem volt példa ilyen meddő húsz esztendőre.

Mert Franciaország, mialatt önmagát szerencsétlenné tette, úgy tett, mint ama mesebeli pelikán, az önfeláldozás halhatatlan symboluma: szíve vérével táplálta gyermekeit, az emberiséget.

Mialatt saját abszolút kormánya elnyomta a francia nemzetet, az a nemzet annál erősebben viaskodott a szabadság, türelem és felvilágosodás nagy eszméi mellett, melyeket az egész világgal közölt, hogy a maga képére nevelje az egész emberiséget.

Németországban, mialatt a nemzet ugyanoly politikai viszonyok súlyát hordozza: az állambölcselek s a gondolkodók minden osztálya arra akar mindnyájunkat tanítani, hogy ez az eszményi állapot, melytől elválaszthatlan az emberiség üdve. Vagyis szándékosan összezavarják

a politikai szükségességet, mely pl. minket kétség-telenül a németekre utal, – a társadalom igaz ér-dekeivel. Az államot azonosítják a társadalommal.

Ez a meddő szellem, ez a retrográd irány, a vér és vas politikája, a születésen alapuló merev, jóformán kasztszerű rendiség, mely minden egyes alattvalónak pontosan megszabja a maga helyét az állami és a társadalmi hierarchiában, párosulva a németiség száraz, művészi érzék híjával lévő s egyoldalú jellemével, – ez okozza, hogy Németország oly roppant politikai fölény mellett is nem tud hódítani, s társadalmi befolyása alig-alig lépi át birodalma határait.

Paradoxonnak látszik, pedig nagy igazság, hogy a kard diadalai könnyű munkák a művelődés diadalaihoz képest. Megvernü egy nemzetet, kicsi dolog, gyakran ismétlődik; de meghódítani az egész emberi nemzet eddig csak egy nemzetnek sikerült, s ez a francia.

Ott az egész társadalom, mintha egy szent örület rabja lett volna, az egész föld kereksege pártfogójának, mesterének, barátjának tekinté magát, s meg tudta nyerni az egész emberiséget – határtalan emberszeretetével. Vagyis szívével vitte végbe e nagy munkát, melyet másképp nem is lehet végrehajtani. Mert az emberiség olyan mint a szép asszony: hogy uralkodhasunk rajta, meg kell nyernünk, hogy megnyer-

jük, tetszeni kell neki, s hogy tessünk neki, szeretetreméltónak kell lennünk.

Ez a jelentősége a francia társadalom amaz érzelmi vonásainak, melyeket most a németek nyomán divatba jött gúny tárgyává tenni.

S vájjon Franciaország csakugyan megbukott volna-e már teljesen, azért, mert politikailag tényleg már alig számít?

En ezt nem tudom elhinni. En nyitott szemekkel nézve a világba, úgy látom, hogy Franciaország most is uralkodik a társadalomban.

Ha körülnézek e díszes társaságon, melyben egy nagy vármegye intelligenciája gyűlt össze, azt látom, hogy a jelenlevőknek kalapjuktól csizmájok, illetőleg czipőjük sarkáig minden ruhadarabja francia ízlésű. S ha magamon nézek végig, egyszerű fekete ruhámban a francia nemzet nagyságának dicső emlékjelét pillantom meg. Ez a salonkabát a francia forradalom vívmánya: jelképes kifejezője minden ember vagy minden polgár egyenlőségének. Ugyanaz a szellem, mely levettette a grand seigneur-ökkel a skarlát, gránát, nyusztal ékes díszruhákat, melyek korlátot vontak ember és ember közé: egyszersmind díszruhává emelte a polgáris, sima fekete kabátot vagy frakkot, melyet azóta különbség nélkül egyaránt hord a kellner és az országok fejedelme.

De nemcsak a ruha szabása emlékeztet francziákra e teremben, hanem francia itt az a magatartás, az a modor, azok a szokások, melyek e kört mívelt társasággá teszik s megkülönböztetik a barbártól.

S maga ez a felolvasás is, melyre összeültünk, egymás mellé szegények és gazdagok; nemesek és nem nemesek; katolikusok, protestánsok, zsidók és görögök; magyarok és nem magyarok; – tisztán a francia társas élet hajtása, mely egyedül az *embert* nézi, s nem a rangját, nem a vallását, nem a nemzetiségét.